

REŞAD EKREM KOÇU'NUN İKİ ESERİ:

“OSMANLI PADIŞAHLARI” ve
“ÂŞIK ŞAİR ve PADIŞAHLAR”

(*Two Works of Reşad Ekrem Koçu: “Osmanlı Padişahları” ve
“Âşık Şair Ve Padişahlar”*)

Jale GÜLGEN*

ÖZET

Tarihi öyküselleştirerek anlatan Reşad Ekrem Koçu, eserlerinde okuyucuyu sıkmadan bilgilendirmeyi amaçlar. ‘Tarihî anlatı’ diye tanımlayabileceğimiz bu eserlerden ikisi “*Osmanlı Padişahları*” ile “*Âşık Şair ve Padişahlar*”dır. *Osmanlı Padişahları*’nda Osmanlı Devleti’nin tarih sahnesindeki altı yüz yıllık geçmişi boyunca hükümdarlık yapmış olan toplam otuz sekiz padişah tanıtılır. “*Âşık Şair ve Padişahlar*”da ise bu padişahların aşkları ve şairlikleri hakkında bilgiler sunulur. Eser birçok şiir örneği bulundurması açısından da bir antoloji niteliği taşır.

Anahtar Kelimeler: Reşad Ekrem Koçu, Osmanlı, Şair padişahlar.

ABSTRACT

Reşad Ekrem Koçu who explains the history with narrative style, purposes to acquaint his readers with historical knowledge in his works. Two of these works that we can define as ‘historical narration’ are “*Osmanlı Padişahları*” and “*Âşık Şair ve Padişahlar*”. In first., total thirty eight sultans who governed to the Ottoman Empire during a six-hundred-year-old past is introduced. In second “*Âşık Şair ve Padişahlar*”, these sultan’s loves, darlings and poems are explained. Also, this work is an anthology because of including a lot of sultan’s poems.

Key words: Reşad Ekrem Koçu, Ottoman, Poet Sultans.

I. Giriş

Tarihin ön plânda olduğu, araştırmaya dayalı ürünler veren, kendisi de aslında bir tarihçi olan Reşad Ekrem, tarihî romanlar, hikâyeler ve anlatılar vasıtasıyla toplumu bilgilendirmeyi ve tarihi sevdirmeyi amaçlar. Çok sevdiği ve örnek aldığı Hocası Ahmet Refik Altınay gibi tarihî konuların okuyucunun ilgisini çekmesi için eski olayları, kişileri, dönemleri

*Arş. Grv., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, AFYONKARAHİSAR.

öyküselleştirerek sunar. O insana inanılmaz bir şekilde ehemmiyet verir, “Tarih büyük adamların biyografisidir”¹ özdeyişinden hareketle ona göre tarih, insanın hikâyesidir. İlber Ortaylı’nın Modern Türk tiyatrosunun tarihî oyun alanı için yaptığı tasnifteki ‘Vakanüvis tiyatro yazarları’ ifadesini, ‘Vakanüvis roman yazarları’ şeklinde değiştirip, Reşad Ekrem Koçu’yu bu gruba dâhil edebiliriz.² Ortaylı onun eserlerini çeşni kazanmış birer vakayinameye benzetir. “*Tayyarzade*”, “*Hançerli Hanım*” tipindeki 18. asır halk hikâyelerinin getirdiği bir üslubu kullandığını ve eserlerini de vakayinamelere dayandırdığını, kullandığı dille anlattığı devrin atmosferini yansıttığını iddia eder.³ Kahramanlarla, tarihî kişilerle kimi zaman fikren özdeşleşen Reşad Ekrem, nesnel bir tarihçiden çok bir romancının öznel tavrını takınır. Osmanlı İmparatorluğu’nun önemli, dönem başlatan olayları, kişileri ondan okunurken, bir tarihçinin tespitini bir romancının üslûbuyla aktardığı fark edilir. Aşağıda tanıtaçağımız ‘*Osmanlı Padişahları*’ ile ‘*Âşık Şair ve Padişahlar*’ adlı eserlerinde yazar, padişahların yaşamlarını çarpıcı ve ilginç yönleriyle dikkatlere sunarken, bu hükümdarların devirlerinde yaşanan sosyal ve siyasî hadiselerle de ışık tutar.

II. Osmanlı Padişahları

Osmanlı Devleti’nin tarih sahnesindeki altı yüz yıllık geçmişi boyunca hükümdarlık yapmış olan toplam otuz sekiz padişahın tanıtıldığı ‘*Osmanlı Padişahları*’ isimli eserin ilk baskısı Nebioğlu Yayınevinde 1960 yılında, üçüncü baskısı Ana Yayınevi tarafından 1981 yılında yapılmıştır. Kitabın ikinci baskısı Doğan Kitapçılık tarafından 2002 yılında, beşinci ve üzerinde çalıştığımız altıncı baskıları da yine Doğan Kitapçılık tarafından 2003 yılında yapılmıştır.⁴ Eser Doğan Kitapçılık tarafından tekrar yayımlandığı yıl, basında da ilgi görmüş, ‘23 Temmuz Haftasının Kitapları’ arasında Reşad Ekrem Koçu’nun ‘*Osmanlı Padişahları*’ şu ifadelerle dikkatlere sunulmuştur:

“Küçük bir beylikten kıtayı titretmiş imparatorluğa... Osman Gazi’den Vahideddin’e... Bir imparatorluğun kaderini belirlemiş 36 padişah. 1905’te doğan ve Darülfünun Tarih Bölümü’nu bitiren Reşad Ekrem Koçu’nun bugün hala tam bir dökümü yapılmamış yüzlerce makale ve kitabı

¹ Edward H. CARR, *Tarih Nedir?*, İletişim Yayınları, İstanbul 1996, s.55.

² İlber ORTAYLI, *Gelenekten Geleceğe*, Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı Yayınları, 2001, s.169.

³ İlber ORTAYLI, “Reşad Ekrem Koçu’nun Romanları”, <http://www.milliyet.com/2001/06/18/pazar/yazortay.html>.

⁴ Kitabın dördüncü baskısına dair herhangi bir bilgi bulunamamıştır. Kitabın baskıları ile ilgili bir karışıklık söz konusudur. Bunun, kitabın defalarca basılmış olmasından kaynaklandığı düşünülmektedir.

bulunuyor. Koçu, üslûbu ve konusundaki yetkinliğiyle Osmanlı tarihini geniş bir okuyucu kitlesine sevdiren bir 'popüler tarihçi'.⁵

Yine, '23 Nisan Haftasının Kitapları'nda da aynı eser şu şekilde tanıtılır:

*"Ölümünden yıllar geçmesine rağmen hâlâ orjinalitesini koruyan bir isim. Tarihi kuru, insani zaaflardan ayıklayarak tatsız ve sıkıcı olmaya mahkûm etmeyen yazarın roman diliyle anlattığı eserinde Osmanlı padişahları bir resmigeçit yapıyor. Hani insan diyor ki, sıkıcı tarih ders kitapları yerine ortaöğretimde çocuklara böyle kitaplar okutulsa, acaba geçmişimizle daha bir barışık olup, geleceğe daha güzel bakar mıydık? Bizimki sadece bir soru..."*⁶

Eserde toplam otuz sekiz padişah tanıtılır. Her padişahın doğumu ve tahta geçiş tarihi, kaç yıl hükümdarlık yaptığı ve ölüm tarihi ihmal edilmeksizin belirtilir. Padişahlar, çok fazla teferruata girilmeden, kısaca tanıtılırlar. Tahta nasıl geçtikleri, devirlerinde yaşanan sosyal ve siyasî hadiseler, fizikî görünümüne ve mizaçlarına dair izahlar ve hükümdarlıklarının ne şekilde sona erdiği hususunda bilgiler verilir. Ancak yazar, tarihî hadiselerle ilgili olarak fazla teferruata girmez. *"Biz burada Osmanlı padişahlarının portreleri galerisindeyiz"*(Koçu 2003: 340) diyerek niyetinin fazla ayrıntıya girmeden Osmanlı Padişahlarını tanıtmak olduğunu vurgular.

Reşad Ekrem'in eserlerinde iktibas mühim bir yer tutar. Bu kitapta da bazı olaylarla ilgili olarak tarihî kaynaklara başvurulmuştur. Eser boyunca Âşıkpaşazade Derviş Ahmed Âşıkî, Herbert Adams Gibbons, Mevlana Neşrî, Kemal Paşazade, Solakzade, Peçevî İbrahim Efendi, Gelibolulu Mustafa Âli Bey, Selanikli Hafız Mustafa Efendi, Hemdemî Mehmed Efendi, Cevdet Paşa... gibi birçok vakanüvisin, tarihçinin ve yazarın eserlerinden kimi zaman doğrudan kimi zaman da dolaylı olarak alıntılar yapar. Tarihî kaynaklardan yapılan alıntılara ilâveten, padişahların aşklarına, hayatlarına dair söylentilere, çeşitli menkıbelere, halk masallarına, fıkralara ve anekdotlara da yer verilmiştir. Yazar ayrıca meddah hikâyelerini de verimli bir kaynak olarak görmüş ve kullanmıştır. Padişahlara sunulmuş olan ya da padişahların bizzat yazmış oldukları şiir örneklerine sıklıkla yer verilmiş, bilhassa şair padişahların, edebî yönleri de tanıtılmaya çalışılmıştır.

Romanlarda gördüğümüz masalsi ifadeleri 'tarihî anlatı'larında da sürdüren Reşad Ekrem, deyim ve atasözlerini de sıklıkla kullanır. Bu şekilde eserdeki tarihî atmosferi daha başarılı bir şekilde yansıtmayı amaçlar.

⁵ <http://www.ntv.com.tr/news/165319>.

⁶ <http://www.ntvmsnbc.com/news/147957>.

Padişahların hayatlarıyla ilgili, bir kesinliği olmayan ve farklı birçok görüşün olduğu meselelerde, her türlü söylentiye değerlendiren yazar, nihayetinde kendi görüşünü, kendi doğrularını da okuyucu ile paylaşır. Tarihî olaylarla ilgili olarak duyduğu, okuduğu her şeyi nakleder. Ancak Reşad Ekrem, bu eserinde objektif bir tarihçi gibi davranmaz. Yaşanan olaylar hakkında yorum yapar ve tarihî simaları yargılamaktan kendini alamaz. Bu nedenle eseri, tarihî bir kaynak olmaktan ziyade, ‘tarihî anlatı’ olarak değerlendiriyoruz.

Osmanlı Padişahlarının hayatları, birçok araştırmacının ilgisini çeken bir konu olmuş ve bu hususta birçok eser kaleme alınmıştır.⁷ Bu eserde de altı yüz yıl saltanat sürmüş olan koca bir devletin padişahlarının hayat hikâyeleri, aşkları, maceraları, zaferleri kısa, özlü fakat ilgi çekici ifadelerle anlatılır.⁸ “*Osmanlı Padişahları*”nda, kuruluşundan yıkılışına, bütün bir devlet tarihi fon olarak kullanılarak, bu tarihi yazan otuz sekiz Osmanlı sultanı destanlaştırılır. Kitabın sonunda “*Yıllar ve Başlıca Hadiseler*” başlıklı bir kronoloji ile günümüz okurunun ihtiyacını karşılamayı amaçlayan bir de sözlük vardır.

III. Âşık Şair ve Padişahlar

Reşad Ekrem Koçu’nun Osmanlı padişahlarını farklı yönleriyle anlattığı bir diğer eseri de “*Âşık Şair ve Padişahlar*” dır. İlk kez Doğan Kitapçılık tarafından 2005 yılında yayımlanan eser, şiir yazmış her padişahın şiirlerinden örnekler bulundurması bakımından bir antoloji niteliği de taşır. Kitapta hayatı boyunca hiç şiir yazmamış olmalarına rağmen en azından bir kez âşık olmuş padişahlar da anılır. Eserde yer alan her padişahın, fizikî özellikleri ve karakterleri -birkaç cümleyle de olsa- tanıtılır.

Eserin hemen başında yazar, Osman Gazi’nin Mal Hatun’la evlenmesini ve Osmanlı Devleti’nin kuruluşuyla ilgili olarak anlatılan ‘rüya menkıbesi’ni IV. yüzyıl müverrihlerinden Âşıkpaşazade Derviş Ahmed

⁷ Osmanlı Padişahlarını konu edinen eserlerden bazıları şunlardır: Yılmaz Öztuna, *Osmanlı Padişahlarının Hayat Hikâyeleri*, [Y.y.], 1969; Baki Kurtuluş, *Osmanlı Padişahları*, Kurtuluş Yayınları, Ankara 1978; Ercan Karlı, *Osmanlı Padişahları*, Geçit Kitabevi, 2002; S. İrfan Atagün, *Osmanlı Padişahları*, İhlas Yayınları, 1983; Mithat Sertoğlu, *Osmanlı Padişahları*, İstanbul Gazetesi Yayınları, İstanbul 1973; Vedia Demirer, *Osmanlı Padişahları*, [Y.y., Yayl. y.]. 1962; Vasfi Mahir Kocatürk, *Osmanlı Padişahları*, Edebiyat Yayınevi, Ankara 1968.

⁸ Yazar bazı padişahları birkaç sayfada kısaca tanıtmış, bazı padişahların üzerinde ise daha uzunca durmuş ve hükümdarlık dönemlerinde yaşanan çeşitli olayları da özetlemiştir. Bu padişahlar, bilhassa romanlarında da ele aldığı devirlerde hükümdar olan IV. Murad, III. Selim, II. Osman, Sultan İbrahim, Sultan IV. Mehmed ve Sultan III. Ahmed’dir. Bunlar dışında, Osmanlı Devleti’nin en büyük hükümdarlarından sayılan Fatih Sultan Mehmed, Yıldırım Bayezid, Sultan II. Murad, Sultan II. Bayezid, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman yazarın, diğerlerine göre üzerinde daha ziyade durduğu ve haklarında daha çok şey anlattığı padişahlardandır.

Âşıkî'ye anlattırır. Sonra kendi muhayyilesinde bu evlilik hikâyesini aşk ile süsler:

“Güzel şeyh kızını aldıktan sonra şehir de verilir, dede yadigârı kılıç da verilir, aşk demişler adına!

Kumral Dede'nin Osman'ın aşkına sırdaş olduğunu ve şeyh kızının alınmasında ona yardım ettiğini düşünemez miyiz?

Nerde romancılar, filmciler?... Kavalıyla, sazıyla, sürüleriyle, Anadolu'nun bakire kırlarının tabiat güzellikleriyle hatta müzikal bir filmi, bir opereti bile olur.”(Koçu 2005: 13)

Eserde sık sık başta Âşıkpaşazade Derviş Ahmed Âşıkî'den olmak üzere birçok tarihçinin eserinden doğrudan alıntılar yapılmıştır.

Osman Gazi de, Orhan Gazi de şiir yazmadıklarından sadece aşklarıyla anılan padişahlardır. Hatice Alime Hüma Hatun ile Mara Sultan'a duyduğu aşkla anılan ilk şair padişah Murad Hüdavendigâr'dır. Yazar, duygularını genellikle manzum olarak söyleyen, bazı emirlerini de şiirlerle veren Sultan Murad'dan birkaç beyit ve bir kıta örneği verir. 'Avnî Divanı'yla şairlik gücünü kanıtlamış olan Fatih Sultan Mehmed'den övgüyle bahseden yazar, onun ortanın çok üstünde bir şair olduğu kanaatindedir. Sultan II. Bayezid'in âşık olduğuna dair hiçbir bilgi bulamayan yazar, onun 'Adlî' mahlasıyla yazmış olduğu şiirlerden örnekler vererek âşık olmayan birinin bu şekilde beyitler yazmasının mümkün olmadığını iddia eder. Şiirlerinin büyük çoğunluğunu Farsça yazan Yavuz Sultan Selim'in, Hafsa Hatun adında tek kadınla yaşadığını ve ona aşkla bağlanmış olabileceğini öne sürer. “Sultan Süleyman ve Hürrem Sultan” başlığı altında “*Evvela aşk, sonra şiirler.*” (Koçu 2005: 30) diyerek, Hürrem Sultan'ın Padişah'a seferdeyken yazmış olduğu mektuplarla alevlenen büyük aşklarını anlatır. Hürrem'in Saray'da kurduğu kanlı entrika ağını da genel hatlarıyla dikkatlere sunar. Hemen ardından “Muhıbbî” mahlasıyla şiirler yazan Kanunî Sultan Süleyman'ın şiirlerinden bolca örnekler verir ve onun şair kişiliğinden bahseder.

Sultan II. Selim'in Nurbanu Sultan ile olan aşklarını anlatmadan önce, II. Selim'i eleştirenlere ve onu laubali bir dille ananlara kızgınlığını açıkça ifade eder:

“Bazı laubali kalemler ondan “Sarı Selim”, “Sarhoş Selim” lakaplarıyla bahsederler. Ama niçin “Akıllı Selim” demezler. Sarı tüylü imiş. Osmanlı hanedanında sarı tüylü sade o mu? Saltanatının ilk yıllarında kendisini içkiye vermişti. Osmanlı hanedanında kendisini içkiye vermiş olan da sade o mu? Ama onun bir padişah olarak akıllıca tuttuğu yolu Osmanoğullarının hiçbiri tutamamıştır.” (Koçu 2005: 41) diyerek Padişah'ı savunur. Yönetici kişiliğini övdüğü Padişah'ın şairliğini de mübalağalı

ifadelerle anlatır ve sözü, onun hem padişahlığını hem de şairliğini bir gazeliyle anlatan Yahya Kemal Beyatlı'ya bırakır.

Zayıf karakterli ve sözüne, dostluğuna güvenilmeyen bir insan olarak nitelendirdiği III. Murad'ı aşırı derecede kadın düşkünü olmakla suçlayan yazar:

“Sultandan, kız ve oğlan 102 çocuk doğmuştur. Böyle adamda aşk olur mu, hâşâ!...” (Koçu 2005: 46) dedikten sonra ‘Muradî’ mahlasıyla yazmış olduğu şiirlerden örnekler sunar.

Sultan III. Mehmed'in şiirlerinde ‘Adlî’ mahlasını kullanmasına bir anlam veremez. Çünkü Sultan III. Mehmed, oğlu Mahmud'u gözünü kırpmadan idam ettiren bir babadır: *“Evet, gayretli, hamiyetli ve mizacı ateş gibi evladını öldürtecek kadar zalim baba şiirlerinde “Adlî” mahlasını kullanmıştı. Hele şu beytine bakınız:*

“Yoktur zulme rızamız, adle biz mailleriz

Gözleriz Hakk'ın rızasın emrine kailleriz...”

Ne idi acaba adaletten kasdı? “Hak” razı mıydı acaba oğlunu boğdurmasına?” (Koçu 2005: s.55)

Sultan III. Mehmed'i bu ifadelerle eleştiren yazar, bu beyit dışında Padişah'ın başka bir şiir örneğine yer vermez.

‘Bahtî’ mahlasıyla şiirler yazan I. Ahmed'in Kösem'le yaşadıkları büyük aşkı anlatırken, yazar, o devrin panoramasına da özel olarak yer verir. I. Ahmed'in ölümünün ardından gelişen olayları özetleyerek anlatır. Kösem Sultan'ın ölümüne kadar devrin idarî ve sosyal yapısını gözler önüne serer. Özetlenen bu devirde, ‘Farsî’ mahlasıyla şiirler yazmış Sultan II. Osman'ın, ‘sapık âşık’ olarak nitelendirdiği Sultan IV. Murad'ın aşk hayatına değindikten sonra şiirlerinden örnekler verir. Sultan İbrahim'i de aşırı derecede kadın düşkünü olmakla suçlar. O, şiir yazma yeteneğinden de yoksun bir padişaktır: *“Kendisinin şiir söylemesi şöyle dursun, hafızasında Türk edebiyatından belki tek mısra bile yoktu...”* (Koçu 2005: 87) Ancak şairlik yeteneğinden yoksun ve bir kadın düşkünü olsa da Sultan İbrahim de Telli Haseki diye anılan Hümaşah'a âşık olmuştur.

Kitabın ilerleyen bölümlerinde en uzun saltanat süren Sultan IV. Mehmed'in Gülnuş Sultan'la, Sultan II. Mustafa'nın da Hafize Sultan'la olan aşklarından ve yazdıkları şiirlerden; ‘Necib’ mahlasıyla şiirler yazan Sultan III. Ahmed'den; ‘Sebkatî’ mahlasını kullanan Sultan I. Mahmud'dan; aşksız ve şiirsiz kuru bir adam olarak nitelendirilen III. Osman'dan; edebiyatla özel olarak meşgul olmuş, vezin ve kafiye öğrenmiş Sultan III. Mustafa'dan; kendisine yüz vermeyen küçük sevgilisi Ruhşah'a sürekli mektuplar yazan ‘İhtiyar âşık’ I. Abdülhamid ve onun platonik aşkından; ‘İlhamî’ mahlasıyla şiirler yazan, aynı zamanda müzikle de ilgilenen III.

Selim ve devrinde yaşanan önemli hadiselerden; III. Mehmed ve II. Bayezid gibi ‘Adlî’ mahlasını kullanan Sultan II. Mahmud’dan, son olarak da Abdülmecid’in Gülcemal Sultan’a duyduğu saf ve samimî aşkından bahsedilir. Kitap, Abdülaziz ve Sultan Reşad’ın hayatlarına ve şairliklerine az da olsa ışık tutan birkaç satırla sona erer.

Yazar, bazı şiirleri günümüz Türkçesine aktarır, bazılarını da kısaca açıklar. Kitabın çoğu yerinde âdeta okuyucu ile konuşan yazar, III. Mehmed’e yapılan bir tılsımdan bahsettikten sonra; “*Tılsıma inanalım mı dersiniz. Sultan III. Mehmed, bu vakadan bir ay sonra hastalandı ve hastalığı da ancak dört gün sürdü, öldü.*” (Koçu 2005: s.54) der.

Başka bir yerde Nef’î’nin Sultan IV. Murad için yazdığı ve ölümüne neden olan hicviyeyle ilgili olarak yine çok samimî bir üslûpla okuyucuya hitap eder:

“*İçimde garip bir ümit vardır. Topkapı Sarayı Arşivi aransa, Nef’î’nin sebebi mağfireti olan o hicviye bulunur diyorum.*” (Koçu 2005: 80)

Sultan İbrahim’in Telli Haseki Hümaşah’a olan aşkını anlatırken bir rejisör olma arzusu duyar: “*Zaman, insanı, kendine de güldürüyor. Şimdi bir rejisör olsam ve Sultan İbrahim’in Hümaşah’a aşkı sahneye konsa, o rol için bir Çingene kızı seçerdim.*” (Koçu 2005: 96–97)

Yazar, padişahların şairlik vasıflarından bahsederken, şiir konusundaki başarıları hakkında yorumlar yapar, hangisinin iyi, hangisinin vasat ve hangisinin ilham perisinden yoksun olduğunu da vurgulamayı ihmal etmez. Örneğin ‘Necib’ mahlasıyla şiirler yazan Sultan III. Ahmed’in şiir perisi oldukça cimridir, çoklukla bir mısra ilham etikten sonra ortadan kaybolur. Kendisine gönderilen manzum davetiyelere yazmış olduğu cevaplardan birini örnek veren yazar, bu beyit için:

“*O zamanlar bir sıbyan mektebinde böyle bir şey yazan bir çocuğa hocası aferin derdi, o kadar.*” (Koçu 2005: 116) diyerek onun şiirleriyle âdeta alay eder.

Diğer kitabında olduğu gibi, eserin sonunda günümüz okuyucuları için hazırlanmış bir de sözlük bulunmaktadır.

IV. Sonuç

Reşad Ekrem Koçu, bu iki eserinde hem Osmanlı Padişahlarının yöneticilik vasıflarını, mizaçlarını ele almış, hem de yaşadıkları devirlerin sosyal ve siyasî gelişmelerini çarpıcı sahneleriyle dikkatlere sunmuştur. Şiire ilgi duyan, divan tertip eden Padişahların edebî kişiliklerini incelemiş, yazmış oldukları şiirlerden örnekler de vermiştir. Eserler bu yönüyle sadece tarih için değil aynı zamanda edebiyat tarihi için de önemli bir kaynak olma özelliği göstermektedir.

KAYNAKLAR

Koçu, Reşad Ekrem, (2003) *Osmanlı Padişahları*, Doğan Kitapçılık Yayınları, İstanbul.

Koçu, Reşad Ekrem, (2005) *Âşık Şair ve Padişahlar*, Doğan Kitapçılık Yayınları, İstanbul.

CARR, Edward H., *Tarih Nedir?*, İletişim Yayınları, İstanbul 1996, s.55.

ORTAYLI, İlber, *Gelenekten Geleceğe*, Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı Yayınları, 2001, s.169.

ORTAYLI, İlber, “Reşad Ekrem Koçu’nun Romanları”, <http://www.milliyet.com/2001/06/18/pazar/yazortay.html>.

“23 Temmuz Haftasının Kitapları”, <http://www.ntv.com.tr/news/165319>

“23 Nisan Haftasının Kitapları” <http://www.ntvmsnbc.com/news/147957>